

HACCÂC B. YUSUF ES-SAKAFÎ (95/714)

Ahmet Lütfi KAZANCI*

ÖZET

Haccâc Emevi komutanlarının en önemlilerindedir. Taifte doğmuş, vatanî görevine Revh b. Zinba'nın askerî birliğinde nefer olarak başlamış, sonra Abdülmelik'in ordusuna komutan olmuştur. Abdülmelik onu Abdulah b. Zübeyr'e karşı göndermiştir. Haccâc Mekkeyi altı ay muhasara etmiş, İbn Zübeyri öldürmüş, Hicazda iki yıl valilik yapmıştır. Daha sonra Abdülmelik onu Irak valiliğine getirmiş, Haccâc bu görevde Vâsıt şehrinde ölünceye kadar kalmıştır. Iraktaki valilik müddeti yirmi yıldır.

Haccâc bir şiddet adamıdır. Tebea ancak şiddet yoluyla ıslah edilir, görüşündedir. Ona göre sultanın zulmü aczinden iyidir. Çünkü zulmü belli şahısları alakadar eder, acizliği ise umuma şamil olur. Ona göre devlet otoritesi ihmal edilmesi doğru olmayan ilk prensiptir. Bu otoritenin kurulması uğrunda başlar kesilir, evler yıkılır, mukaddes mefhumlar çiğnenir. Haccâc bu uğurda mancınıklarla attığı taşlarla Ka'beyi tahrib etmiştir.

Buna rağmen Haccâc Emevi Devletine para basımı, posta hizmeti, ölçü ve tartı aletlerini yerleştirme gibi çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Ömer b. Hattâb'ın kullandığı ölçeği bulmuş ve insanlara, bu ölçeği kullanmalarını ve diğer ölçekleri terketmelerini emretmiştir. Daha sonra alimlere toplama, Kur'an'a nokta ve hareke koydurmuştur. Bu onun müstümanlara yaptığı en iyi hizmet olmuştur.

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

الخلاصة

أن الحجاج من أهم قواد الأموية. ولد في الطائف و بدأ خدمته العسكرية في جيش روح بن زبياع نفرا ثم صار قائدا في جيش عبد الملك بن مروان. فسأقه عبد الملك علي ابن الزبير فجاء وحاصر مكة سنة أشهر فقتل ابن الزبير فأقام في الحجاز سنتين واليا. ثم ولاه عبد الملك علي العراق فأقام فيها الي أن مات في مدينة واسط. فكانت مدة ولايته في العراق عشرين سنة.

كان الحجاج شديد الطبع ويزعم أن اصلاح الرعية لا تحصل الا بالشدة. ويزعم أن ظلم السلطان خير من ضعفه لأن ظلمه خاص بالأشخاص و ضعفه بعم الأفراد كلها. فكانت سلطة الدولة عنده المبدأ الأول الذي لا يهمل. و في تحصيل هذه السلطة تقطع الأعناق وتحرق البيوت وتوطأ الحرمات. فحرب الكعبة بالأحجار التي رماها بالمناجق من جبل ابي قبيس. ورغم هذا فقد خدم الحجاج للدولة الأموية في أمور شتى. في ضرب للذناتير وفي خدمة البريد و في الأكيال. فوجد الصاع التي استعملها عمر بن الخطاب فأمر الناس أن يستعملوها و يتركوا غيرها. ثم جمع العطاء فأمرهم أن يشكلوا القرآن. فكان هذا أحسن خدمة فعلها للمسلمين.

A- HAYATI:

Haccâc b. Yusuf es-Sakafî hicretin 39-41 yılları arasında Tâifte doğmuşur¹. Tâif'in yerli halkı olan Sakîf kabilesine nisbetle es-Sakafî denilmesi bundandır.

Muâviye b. Yezid'in (64/644) yılında vefatı ile büyük bir sarsıntı geçiren Emevî Devletinin yeniden kurulması ve yapılanmasında önemli işler başarmış bulunan Haccâc, devletin komutan ve valileri arasında seçkin bir mevkiin sahibidir. Abdümelik b. Mervan'ı (86/705) tarihin tanıdığı kudretli Abdümelik yapan Haccâc b. Yusûf es-Sakafîdir.

Gençliğinde Kur'an muallimi olarak çalıştığını anlatan rivayetler vardır². Haccâc askerlik görevine Abdümelik'in veziri ve danışmanı durumunda bulunan³ Revh b. Zinba'ın (85/704) muhafız bölüğünde bir nefer olarak başlamıştır. Abdümelik'in, Amr b. Said el-Eşdak'ı (69/688) hile ile öldürtmesi⁴ hoş

1 İbn Kesîr Ebü'l-fidâ İsmail b. Kesîr el-Kureşî, el-Bidâye ve'n-nihâye, Beyrut 1966, IX/119.

2 İbn Abdi Rabbih Ebu Ömer Şihâbüddin Ahmed b.. Muhammed, el-Ikdü'l-ferid, Mısır 1965, V/13.

3 Abdümelik devrinde resmi olarak vezirlik makamı mevcut değildir. Ancak Abdümelik bu ihtiyacını, devamlı olarak yanında bulundurduğu üç ilim adamı ile geçirmiştir. Bunlar Kabîsa b. Zücyb, Reca' b. Hayve ve Revhdir.

4 İbn Sa'd Ebu Abdillah Muhammed b. Sa'd, et-Tabakâtü'l-kübrâ, Beyrut, 1985, V/227; el-Ya'kübi Ahmed b. Ebî Ya'kub, Tarihu Ya'kubî, Beyrut ts, II/273.

karşılanmamış ve orduda emirlerin ağırdan alınması şeklinde bir boykot hareketi gelişmiştir. Abdülmelik bu duruma çare bulacak ve orduya canlılık getirecek di-
rayetli bir komutan bulmak için Revh ile müşavere etmiş, Haccâc tavsiye edil-
miştir. Böylece Haccâc, bir emirle neferlikten komutanlığa yükselen bir şahsiyet
olmuştur.

Haccâc yayınladığı tek maddelik talimatnamede emirlere titizlikle uyulma-
sını, ihmali görülenlerin evlerinin yakılacağını ilan etmiş ve ilk olarak ihmalkâr
davranan muhafız birliğinin çadırlarını ateşe vermiş, bir gün evvelki arkadaşları-
nı kirbaçlatmıştır. Revh tarafından yapılan şikayet üzerine Abdülmelik onu hisa-
ba çekmiş ve şu cevabı almıştır: "O çadırları yakan ben değilim, sensin. Çünkü
benim elim senin elindir. Ey Emir, sen Revh'a, yanan çadırlarını tazmin edebilir,
bir köle yerine iki köle verebilirsin. Ama bilesinki artık orduda disiplin sağlana-
cak, itaatsizlik olmayacaktır"⁵

Haccâc iyi bir komutan olduğunu Mus'ab b. Zübeyr'e (72/691) karşı kaza-
nılan zaferde ispatlamış daha sonra Abdullah b. Zübeyr'e karşı, Mekkeye sevke-
dilecek ordunun komutanlığına talip olmuştur⁶.

Haccâc önceleri Tâiften sevkettiği birliklerle İbn Zübeyr'i sarsmış, daha
sonra Mekkeyi muhasara etmiş, Ebu Kubeys ve Kuaykiân tepeleri üzerine kur-
durduğu beş adet mancınıkla şehre, özellikle Mescid-i Harâma ve Ka'beye taş
yağdırmıştır⁷. Beş ay onyedü gün süren muhasaradan sonra⁸ genel hücum emrini
veren Haccâc, Abdullah b. Zübeyr'i katlederek Mekkeyi teslim almıştır (73/692).
Taş atışlarının harabeye çevirdiği Ka'beyi Abdülmelikten aldığı emirle Kureys
devrindeki - bugünkü - şekline getirerek tamir ettirmiş yükseklik İbn Zübeyr'in
yaptırdığı seviyede kalmıştır⁹.

Hicaz valisi olarak iki yıl Mekke ve Medine'nin idaresini elinde bulundu-
ran Haccâc, 75/694 yılında Kufe valiliğine getirilmiş, yirmi yıl müddetle ve sala-
hiyetleri gittikçe genişletilerek bu görevde kalmış¹⁰ 95/714 yılında 53 veya 54
yaşında olduğu halde, kendi kurduğu Vâsıt şehrinde ölmüştür¹¹.

5 İbn Abdi Rabbih, V/14; el-Kazvîni Zekerriyya b. Muhammed, Âsârü'l-bilâd ve cabbârü'l-ibâd,
Beyrut ts, s. 99.

6 İbn Abdi Rabbih, IV/414; İbn Esir Ebu'l-hasen Ali b. Ebi'l-kerem, el-Kâmil fi't-tarih, Beyrut
1965, IV/349.

7 İbn Abdi Rabbih, IV/415.

8 İbn Kesir, VIII/330.

9 Ya'kubî, II/272; el-Kurtubi Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, el-Cami li ahkâmî'l-Kur'an,
Mısır 1967, II/125.

10 et-Taberî Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, Tarihu'l-Ümeme ve'l-mülûk, Beyrut ts. VI/321.

11 el-Mes'ûdî Ebu'l-hasen Ali b. Huseyn, Mürücü'z-zehab ve meâdinü'l-cvahir, Kahire 1964,
III/175; İbn Esir, IV/584.

B- ŞAHSİYET VE İCRAATI:

Haccâc devlet kademesinde amire tam ve mutlak itaat görüşüne sıkı sıkıya bağlıdır. Bunun neticesi olarak emri altındakilere karşı asla müsamaha etmeyen sert ve acımasız bir vali olan Haccâc, Abdülmelik'e ve Velîd'e (96/714) karşı son derece itaatkâr bir görünüm arzeder.

Haccâc'a göre devlet otoritesinin sağlanması ve devamı her türlü prensibi üzerinde. Bu otorite şiddet politikası ile sağlanacaktır. Bu yolda gerekirse başlar kesilecek, evler yıkılacak, yakılacak, hatta mukaddes bilinen mefhumlar çiğnenecek ama otorite prensibi asla zedelenmeyecektir. Ona göre insanlar için tebeanın korktuğu bir sultan, tebeanın korkuttuğu bir sultandan daha iyidir. Sultanın zulmetmesi zaaf göstermesinden daha hayırlıdır. Çünkü sultanın zulmü, belirlirli birkaç şahsı ilgilendirir, za'fı ise umumdur, bütün tebeayı etkiler¹². Haccâc devlet otoritesini kurarken verdiği cezanın caydırıcı olmasını daima gözönünde bulundurmuş, bu cezanın meşru olduğu ya da olmadığı ikinci planda kalmıştır. Ceza verilenin cemiyet içinde saygı duyulan bir şahsiyet, bir ilim adamı ya da Hz. Peygamber'in ashabından biri olması neticeyi değiştirmemiştir.

Haccâc Emevi soyundan değildir ama samimi bir Emevi taraftarıdır. Ona göre önemli olan Emevi olmak ya da Emevi taraftarı olmaktır. Bu ölçünün dışında kalan ve özellikle Emevilerin karşısında bulunanın ilmi seviyesi veya Hz. Peygamber soyundan gelip gelmemesi bir anlam ifade etmemektedir.

Onun şahsiyeti ve düşüncesi üzerinde verdiğimiz bilgileri tatbikatıyla destekleme imkanı vardır. Şöyleki:

Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr'e karşı sevkedeceği orduya komutan bulmakta güçlük çekmiştir. Savaşın haram kılındığı bir beldede kan dökmeye kimse talip olmamış ama Haccâc, "rüyamda İbn Zübeyri öldürüp derisini yüzdüğümü gördüm" diyerek¹³ göreve talip olmuş ve Mekkeyi muhasara etmiştir. Bu arada hacc maksadıyla Mekkeye gelmiş bulunan ve muharebeyle uzaktan yakından hiç bir ilgisi bulunmayan insanların Ka'beyi tavaf etmekte olduklarını bile bile etraf-taki tepelere kurdurduğu beş adet mancıkla Mescid-i Harâma ve Ka'beye taş yağdırmıştır¹⁴. Halbuki Haccâc, Mescid-i Harâma girenin emniyette bulunduğunu¹⁵ ve burada kan dökmenin hiçbir kimse için mübah olmayacağını¹⁶ bilmeyecek kadar cahil değildir. Nitekim Said b. Cübeyr'in "sen kâsıt ve âdilsin" sözünün

12 es-Seâlibî Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed, el-İcaz ve'l-İcaz, Beyrut ts. s. 69.

13 İbn Abdi Rabbih, IV/414; İbn Esir, IV/349.

14 İbn Abdi Rabbih, IV/415; İbn Esir, IV/350.

15 Âl-i İmran, 97.

16 el-Buharî Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, el-Camiu's-sahih, İstanbul 1315, Lukata 7, C. III/94.

medih olmayıp zemm olduğunu ve "sen zalim ve müşriksin" anlamına geldiğini Kur'andan misaller getirerek ispatladığı bilinmektedir¹⁷.

Rasulullahın ashabından ve devrinin en üstün ilim adamlarından olan Abdullah b. Zübeyr'i şehid ettikten sonra defnedilmesine izin vermeyip Hacûn kabristanı civarında bir ay müddetle asılı halde bırakması mürüvvet ölçüleriyle izah edilemez. Ceset Abdümelikten gelen defn ruhsatı ile darağacından indirilmiş, yahudi mezarlığına atılmış ve cenaze namazının kılınmasına bile izin vermemiştir¹⁸. Biz gerek Rasulullah (s.a.v)'ın devrinde ve gerekse Hulefai Raşidin devrinde bu çeşitten bir uygulamanın hiçbir şahıs hakkında icra edilmediğini biliyoruz.

Haccâc, ashabın ileri gelenleri arasında yer alan Enes b. Malik (93/711) Sehl b. Sa'd es-Sâidî (91/710) Cabir b. Abdullah el-Ensarî (78/697) gibi zatların bileklerine ve boyunlarına eritilmiş ya da kızdırılmış kurşunla damgalar basmış, ağır hakaretler yapmıştır¹⁹. Bu muamelenin hayvanlara yapıldığını söylemeye ihtiyaç yoktur. Enes b. Malik'e "ey habîs, ey fitnelerden cevval kişi!.. Seni ağaçtan sakız söker gibi koparıyorum, kertenkele soyar gibi soyarım" şeklinde yaptığı hakaretler²⁰, Hz. Peygambere on yıl müddetle hizmet eden ve hoşnutluğunu kazanan bir insana söylenmemeliydi.

Mekke'nin fethinden bir yıl sonraki hacc mevsiminde Haccâc, hacc emiri olarak vazife görmüştür. Abdümelik ona, haccın ifası anında Abdullah b. Ömerden faydalanmasını ve dini mes'elelerde ona muhalefet etmemesini emretmiştir. Ancak Haccâc, kılıcıyla fethettiği bir belde, hacc mevsimi müddetince de olsa ikinci adam durumuna düşmeğe tahammül edemediği için zehirli mızrak taşıyan bir kölesine emretmiş ve Abdullah Arafattan Minaya gelirken kaza yoluyla (!) yaralanmıştır. Zehir pek kısa zamanda te'sirini göstermiş ve sahabenin ilk sırasında yer alan bu büyük ilim adamı hayatını kaybetmiştir²¹. Kaza süsü verilen bu cinayet sebebiyle Haccâc köleyi cezalandırmamış, Abdümelik de Haccâc'a sual açmamıştır.

Büyük ilim adamı Hasan el-Basri hakkında "İlc"²² tabirini kullanan²³, İbrahim en-Neha'îyi (96/714) öldürtmek üzere aratan²⁴, Abdurrahman b. Ebî

17 ez-Zemahşerî Cârullah Mahmud b. Ömer, el-Keşşâf an hakaikü gavâmizî't-tenzil, Beyrut 1947, IV/628.

18 Müslim Ebü'l-huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-sahih, Beyrut 1972, Fezailüssahâbe 229; İbn Abdi Rabbih, IV/416, İbn Esir, IV/358.

19 Taberi, VI/195; Ya'kubî, II/272.

20 el-Câhiz Ebu Osman Amr b. Bahr, el-Beyân ve't-tebyin, Beyrut 1968, I/385; İbn Esir, IV/386.

21 Buhari, Hacc 87, II/174; İbn Esir, IV/363.

22 Yaban eşeği.

23 Kadî Abdülebbâr Abdullah b. Ahmed, Fadlü'l-i'tizal ve tabakâtü'l-mu'tezile, Mısır 1974, s. 224.

24 Mes'ûdî, III/181.

Leylayı (85/704) Hz. Aliye (40/660) lanet okumadığı için mescidin önünde kırbaçlatan²⁵, Said b. Cübeyr'i, oniki yıl evvel katıldığı bir ayaklanmadan dolayı yakalatıp şehid eden²⁶ Haccâc, bunları Emevi siyasetini yerleştirme ve tahkim etme gayretiyle yapıyordu. O, Sebir dağının kendisi için altın'a çevrilmesi ve Allah yolunda harcaması ile Emirü'l-mü'minin Velid'e hizmet sevabını alma arasında muhayyer bırakılsa ikinci tercih edecek derecede²⁷ bir Emevi sempatizanıdır. Bu uğurda o, Hz. Ali soyundan gelenleri rahatlıkla kılıçtan geçirebilecektir. Nitekim Abdülmelik'in, "Beni, Haşimîlerin kanını dökmekten uzak tut. Çünkü ben, Harb²⁸ sülalesinin, Hüseyinin kanını döktükleri için hıfafetten mahrum kaldıklarını gördüm" şeklindeki uyarısını almasa Muhammed b. Ali el-Hanefiyyeyi de çekinmeden öldürecekti²⁹.

Haccâc'ı 75 yılında Iraka vali olarak tayin eden Abdülmelik'in, ateş parçası gibi, kemerini sıkıca bağlamış, işini şiddetle takip eden bir valiye ihtiyacı vardır. Ele avuca sığmaz, zaptu rapt altına alınmaz hale gelen, kime ne zaman yöneleceği ve yine kime ne zaman ihanet edeceği bilinmez olan Irak halkı ancak Haccâc gibi şedid bir valinin amansız darbeleri altında rahat durabilirdi. Bu sebeptendir ki Abdülmelik, Haccâc'a gönderdiği emirnamede "Kufeye öyle bas ki şiddetiyle Basra sarsılsın" diyordu³⁰.

Tabiatı bu emrin icrasına pek muvafık olan Haccâc, oniki kişiden oluşan bir askeri birlikle Kufeye gelmiş, doğruca minbere çıkmış ve dinleyenlerin kanlarını kurutan müessir bir konuşma yapmıştı. Bu konuşmada, ona fırlatılmak üzere ele alınmış olan çakıl taşları birer birer düşmüştü. "... Beni sizin başınıza sarması için Allah'a dua edip duruyordum. Sizi terbiye edeceğim kırbaç dün gece elimden düştü, onun yerine bu kılıcı aldım. Vallahi yapacağınız en küçük kusurları büyük suç gibi kabul ederim. Hür olanlarınıza köle gibi muamelede bulunur, demir demiri nasıl döverse öyle döver, ekmekçi hamuru nasıl yağurursa öyle yağururum... Dikkat edin, bir takım olgunlaşmış ve koparıma zamanı gelmiş başlar görüyorum. Sarıkların ve sakalların arasından sızıp parıldayan kanlara bakıyorum. Vallahi sizi ok yontar gibi yontar, dikenli ağaçları bağlar gibi bağlar, kaçık develeri döğer gibi döğerim. Artık siz ya hak üzere dürüstçe hareket edersiniz ya da ben sizden herbirinin vücudunda devamlı meşgul edecek izler bırakacağıma yemin ederim"³¹ diyordu.

25 İbn Abdi Rabbih, V/32.

26 Ya'kûbî, II/272; İbn Hallikân Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebna'z-zemân, Beyrut ts, II/374; İbn Kesir, IX/97.

27 İbn Kesir, IX/128.

28 Harb, Ebu Süfyan'ın babasının ismidir.

29 İbn Sa'd, V/111; Mes'ûdî, III/179; İbn Abdi Rabbih, IV/207.

30 Ya'kûbî, II/273; el-Kayravânî Ebu İshak İbrahim b. Ali, Zehrü'l-âdâb ve şemerü'l-elbab, ys. 1969, II/904.

31 İbn Kesir, IX/7.

Haccâc'ın ilk hutbesinden alınan bu sözler, onun nasıl bir şiddet adamı olduğunu açıkça göstermektedir. Ancak bu sözler, cemaatin kalplerine korku salmaktan öteye geçmeyen, tatbikat sahasında icra edilmeyen sözler değildir. Aksine onun tatbikatı bu ifadelerden daha şiddetli olmuştur. Onun tebedadan istediği mutlak itaattir". Size mescidin şu kapısından çıkın desem, siz bir başka kapıdan çıkmış olsanız kanınızı dökmek ve mallarımızı müsadere etmek bana helal olur" derken anlattığı bu çeşit bir itaat şeklidir³².

Gerçekten de Haccâc, vazifeye başladığı ilk günde Haricilerle çarpışmakta olan Mühelleb b. Ebî Sufre'ye (82/701) ordu göndermek üzere harekete geçmiş, üç güne kadar gidip Mühellebe teslim olmayanın boynunu vuracağını ilan etmiş, hastalık bahane ederek affını isteyen bir ihtiyarın hemen orada boynunu vurdurmuş ve Mühelleb, çoktandır beklediği askerin canını tehlikeye atarak ırmağı geçtiğini, birbirlerini çiğnercesine bir telaşla gelip teslim olduğunu ve silah altına girdiğini gördüğü zaman "Irak'a erkek bir vali gelmiş olmalı" diyerek duygularını belirtmiştir³³.

Haccâc, kendisine "zalim" dedirtecek bir uygulamayla yirmi yıl süren valiliği müddetince, ilk hutbesinde belirttiği şiddet politikasını devam ettirmiştir. Daima sert ve acımasız olan uygulamaları, zaman zaman ayaklanmalara sebep olmuş, Haccâc bunların herbirini daha kanlı bir şekilde bastırmıştır. Özellikle Abdurrahman b. Eş'as (85/703) idaresinde başlatılan ve zamanın ilim adamları tarafından geniş ölçüde desteklenen büyük ayaklanma, ona karşı duyulan haklı nefreti dile getirmekteydi. Büyük alim Şa'bi, ayaklanmalara cesaret vermek maksadıyla "onlarla savaşma konusunda size hiçbir vebal duygusu gelmesin. Vallahi yeryüzünde onlardan daha zalimce iş gören, daha zalim hüküm veren bir kavmin bulunduğunu bilmiyorum. Savaşınki mahvolsunlar"³⁴ derken, bu nefretin ve ayaklanmanın meşru sebeplere dayalı bulunduğunu anlatmış oluyordu. İbn Ebî Leyla (83/702), Ebü'l-Bahterî (83/702) Said b. Cübeyr (95/714) gibi ilim adamları da aynı ordudaydılar, aynı mealde konuşmalarla askere moral vermekteydiler.

Haccâc öldüğü zaman şerefli bir valiye yakışır şekilde, ardından hayır dua edecek insanların gözyaşları eşliğinde defnedilememiştir. Hayatında yaptıklarının intikamını cesedinden çıkaracak pekçok insanın yapacağı taşkınlığa meydan vermemek için gece vakti defnedilmiş, mezarının üzeri düzlenmiş, nereye gömüldüğü konusunda kimseye bilgi sızdırılmamıştır³⁵. Onun ölüm haberini alan büyük ilim adamları "rahmetullahi aleyh" diyememişlerdir. Hasan el-Basrî ve Tavus b. Keysan (106/724) "Zulmeden bir kavmin arkası kesildi"³⁶ ayetini oku-

32 İbn Esir, IV/586; İbn Kesir, IX/128.

33 İbn Esir, IV/381.

34 Taberi, VI/357.

35 İbn Hallikân, II/53.

36 En'âm suresi, 45.

muşlar, Hasan el-Basrî "Allahım, onu öldürdüğün gibi onun sünnetini de ortadan kaldır"³⁷ diye yalvarmış, Ömer b. Abdülaziz şükür secdesi yapmış³⁸ İbrahim en-Nehâî sevincinden ağlamış, olayı nakleden zat, bir insanın sevincinden ağladığını hayatında ilk defa gördüğünü söyleyerek rivayet etmişti³⁹.

Bir mü'minin ölümü sebebiyle sevinçten ağlamak, Allaha hamdetmek, şükür secdesi yapmak gibi davranışlar ilk nazarda hoş karşılanmayabilir. Ancak Haccâc, gerek Hicazda, gerekse Irakta yaptığı tatbikatla, tabii devrinin dini en iyi bilen alimlerini buna mecbur etmişti.

Abdûlmelik'in oğlu Süleyman'ın, hilafet makamına geçince minberlerden Haccâc'a lanet okutmasını⁴⁰ Haccâc'la kendi arasındaki olaylara bağlamak mümkündür. Ancak daha sonraki halife Ömer b. Abdülaziz (101/719), Haccâc'la bir gün bile birlikte çalışanlara devlet dairesinde görev verilmesini yasaklamıştır⁴¹.

Haccâc'ın, aşırı derecede şiddet kullanarak da olsa Irakta anarşiyi önlemesine ilave olarak yaptığı icraatı da hatırlamada fayda vardır.

a) Posta Teşkilatı: Muâviye devrinde kurulmuş bulunan posta teşkilatına Haccâc canlılık getirmiştir. Zamanına göre başarılı bir teşkilatı hizmete koymuş ve çalıştırmıştır. Özellikle İbn Eş'as (85/704) ayaklanması boyunca Kufe-Şam arasında mekik dokuyan postacılarla Abdûlmelike, günlük olayları ulaştırma imkanını elde etmiştir. Haccâc bu iş için her oniki mil mesafede özel binitler hazırlatmış ve postacı, atı yoruldukça değiştirmek suretiyle yoluna devam etme imkanını bulmuştur⁴².

b) Para basımı: İslam ülkesinde yabancı para sultasına son veren Abdûlmelik b. Mervândır. Haccâc, Abdûlmelik'in emriyle para basımı görevini üzerine almış, basılan para İslam alemine yayılmıştır. Elde tedavül edilen Bizans, İran... paraları, hatta Hz. Ömer devrinden beri basılmakta olan paralar toplatılmış, yeniden belli bir ölçü dahilinde basılmış, bu paralardan başkasını kullananlar hakkında ölüm cezası tatbik edileceği ilanı yapılmıştır.

Paraların ağırlığı, Hazreti Ömer devrinde istikrar bulmuş olan ölçüye göre yapılmıştır⁴³. Bir rivayete göre paraların bir tarafında kelime-i şehadet, diğer tarafında Abdûlmelik yazılı idi⁴⁴. Bazı paralarda daha başka ibarelerin bulunduğu rivayeti vardır.

37 Kâdi Abdülcebâr, 224; İbn Kesir, IX/139.

38 İbn Abdi Rabbih, V/55.

39 İbn Kesir, IX/138.

40 İbn Abdi Rabbih, V/30; Kayravânî, I/342.

41 İbn Cevzî Cemalüddin Ebü'l-ferec Abdurrahmân b. Cevzi, Siretü ve menâkıbu Ömerekni Abdilaziz, Beyrut 1984, s. 108.

42 İbn Tabâtabâ Muhammed b. Ali, el-Fahrî, Beyrut ts. s. 106.

43 el-Maverdî Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed, el-Ahkamü's-sultaniyye ve'l-velayatü'd-diniyye, Mısır 1960, s. 154.

44 İbn Haldun Mukaddime, 263.

c) Yine Abdülmelikten aldığı bir emirle Haccâc, hububat alım ve satımında hile ve haksızlıkları önlemek üzere tek tip ölçü kullanımı yoluna gitmiş, Hazreti Ömer tarafından kullanılmış olan ölçüğü buldurmuş, tedavüle koymuştur. Halk daha sonraları bu ölçüğe "es-Sâu'l-Haccâciyye" adını vermiştir⁴⁵.

d) Haccâc Abdülmelik'in emriyle Kur'ana hareke ve nokta koydurmuştur. Daha önceleri Ebü'l-Esved ed-Düeli (69/688) tarafından amatörce yapılan fakat yaygın hale gelmeyen hareke ve noktalama işi böylece başarılı olmuş bu şerefli çalışmada Hasan el-Basrî (110/728), Yahya b. Ya'mer (129/747), Nasr b. Asım (89/707) gibi büyük ilim adamları görev başında bulunmuşlardır⁴⁶.

Özellikle arap olmayanların Kur'anı dürüst şekilde okuyabilmeleri imkanı böylelikle sağlanmış oluyordu. İslam alemi bu hizmeti sebebiyle Abdülmelik'e ve Haccâc'a teşekkür borçludur.

Haccâc daha sonra Kur'anın harflerini saydırmış, Kur'anın yarısını, üçte birini, yedide birini buldurmuş⁴⁷, Kur'anı cüzlere taksim ettirmiştir⁴⁸.

e) Cizye konusunda yepyeni bir tatbikat getiren ve İslamı kabul edenlerden de cizye almağa devam eden Emeviler, bu konuda Haccâc'ın büyük desteğini görmüşlerdir. Onun bu konudaki meşru hududu aşan durumu halkı iyice bunaltma sevk etmiş ve ona karşı büyük ayaklanmayı başlatan Abdurrahman b. Eş'as'ın yanında yer almalarına sebep olmuştur⁴⁹.

Haccâc, İbn Eş'as'a karşı kazandığı zaferin bir sonucu olarak, ayaklanmayı geniş ölçüde desteklemiş bulunan Kufelilere bir ceza olmak üzere askerini ailelere taksim etmiş, her ailenin en az bir askerin iâşe ve ibatesinden sorumlu olmasını kararlaştırmıştı. Ancak askerlerden bir kısmının, buldukları evlerde kadınlara sarkıntılık ettiklerinin şikayet edilmesi üzerine bu tatbikata son vermiş, ordusunu alarak şehrin dışına çıkmış, Basra-Kufe arasındaki bir yerde "Vâsıt" adını verdiği bir şehir inşa etmiş ve burasını karargah edinmiştir⁵⁰.

Pek samimi bir Emevi taraftarı olan ve bu uğurda her çeşit hizmete hazır bulunan Haccâc hakkında, mübalağalı rivayetlerin bulunabileceğini kabul etmek gerekir. Emevilerin onu sevimli ve başarılı gösterme çabalarının yanında hoşnud olmayanların mübalağalı anlatım yolunu tutmaları, hatta yapmadığı işleri ona isnad ederek iftirada bulunmaları da mümkündür. Onun kılıcına hedef olanların yakınları, hatta akrabası olmayan insanlar, tüyler ürpertici işkenceler karşısında soğukkanlı kalamazlardı. Şer'an ölümü gerektirmeyen kusurlardan dolayı kesilen

45 es-Serahsi Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed, el-Mebsût, Mısır 1324, III/90.

46 İbn Hallikân, II/32.

47 Kurtubî, I/64.

48 el-Gazzâfî Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, İhyaü Ulumi'd-din, Mısır 1939, I/284.

49 Cessâs Ebu Bekir Ahmed b. Ali, Ahkâmü'l-Kur'an, İstanbul 1335, III/102.

50 el-Kazvîni Zekeriyya b. Muhammed, Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd, Beyrut ts, s. 100.

başlar karşısında metanetin muhafazası kolay değildir. Bu sebeple Haccâc aleyhine bir takım fikirlerin oluşturulması maksadıyla olmasa bile olaylar mübalağalı anlatılabilir. Olanların yanına olmayanlar ilave edilebilir. Hatta onun aleyhine bir cereyan oluşturabilmek için bazı fikirlerin, ilmiyle tanınmış büyüklere aitmiş gibi nakledilmesi de düşünülebilir.

Onun, "her gece Kur'anın dörtte birini okuduğu"na dair rivayetler⁵¹ ve pek samimi bir müslüman olduğunu anlatan değerlendirmeler⁵² mübalağalı ifadelerdir. Yine, hayatta en çok lezzet aldığı işin kan dökmek olduğu⁵³, öldüğünde zindanda bulunan insan sayısının otuzüç bine ulaştığı⁵⁴ ve hayatı boyunca yüzyirmi bin kişinin boynunu vurduğu⁵⁵ şeklindeki rivayetler de mübalağa ölçülerinde kalmalıdır. Kadınları ve erkekleri bir arada hapsedirdi⁵⁶ şeklindeki rivayetlerin iftiradan ötede bir değeri olmamalıdır. Bunlar, Haccâc'a karşı duyulan haklı nefretin oluşturduğu duygularla ilgili olsa gerektir.

Ancak, öldürdüğü iddia edilen insan sayısının mübalağalı verildiği kabul edilirse ve sayı onda bire düşürülse bile karşımıza çıkan tablo iç açıktır değildir. Kaldığı bu insanların bir kısmı idamı gerektiren bir suç işlediği konusunda gerekli muhakeme yapılmadan boyunları vurulanlardır. Dikkat çeken bir husus da ölüm fermanı verilenlerden bir kısmının, tek cümleden ibaret hoş giden bir söz söylemek suretiyle canlarını kurtarmış olmalarıdır⁵⁷. Bu durumda ya verilen ölüm fermanının ya da affedilmenin keyfi olduğu neticesi ortaya çıkar. Alelade bir suçtan dolayı idam cezası vermek ya da ciddi bir muhakeme sonucu bu cezayı alması gereken suçluyu söyleyeceği hoş giden bir cümleyle bağışlayıvermek bir genel valinin salahiyetleri içinde olmamalıydı.

Pek mükemmel bir hatip olduğu konusunda kimsenin ihtilafı bulunmayan Haccâc'ın, bir hutbesinde söylediği şu sözler, onun içinde bulunduğu şartları da dile getirmesi bakımından önemlidir: Benden Ömer'in adaletini istiyorsunuz. Halbuki siz Ömer'in tebeası gibi değilsiniz. Benim gibi bir vali, sizin gibi tebeaya çok bile... Ne kötü bir tebea ve ne fena bir vali...⁵⁸ Ömründen bir saatlik zamanı yaratıldığı maksadın gayrine kullanan kişi, kıyamet gününe kadar uzayacak bir hasret ve nedamete layıktır⁵⁹ dediği nakledilen Haccâc, vefatının yaklaştığı günlerde minberden şunları söylemişti:

51 ez-Zerkeşî Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh, el-Bürhân fî ulumi'l-Kur'an, Mısır 1958, I/250.

52 İslam Ansiklopedisi, IV/244.

53 Mes'udî, III/132.

54 İbn Abdî Rabbih, V/46.

55 İbn Abdî Rabbih, V/46, 50.

56 Mes'udî, III/175.

57 Câhız, I/259.

58 Kazvîni, 100.

59 İbn Kesir, IX/123.

Şikak ve nifak ehli bir taife (Kufeliler) Haccâc artık ölmüş sayılır, diyorlar. Haccâc gerçek hayrı ancak öldükten sonraki hayatta bekliyor. Vallahi karşılığında bütün dünya verilse bile ölmek beni sevindirmez. Ben Allah Taalanın, dünyada ölmeyi sadece en değersiz varlığa (İblise) tanıdığını bilmekteyim.

Özellikle Kur'an ehline karşı pek cömert davrandığı rivayet edilen Haccâc, mal ve para heveslisi bir kişi değildir. Öldüğünde geride bıraktığı bir mushaf, üçyüz dirhem para, bir kılıç, bir at eğeri, bir rahle ve vakıf olan yüz adet zırhtan ibaret idi⁶⁰.

60 İbn Esir, IV/585; İbn Kesir, IX/133.